

Ulicska László

A munkanélküliség feltalálása Magyarországon*

A munkanélküliség fogalmának recepciója a magyar társadalomban

A munkanélküliség megfosztottság. Megfosztottság munkától, jövedelemtől, biztonságtól, társadalmi kapcsolatoktól. Mindezzel együtt társadalmi státusz: névvel illetett társadalmi állás, melyhez a modern demokráciákban intézményes társadalmi reakciók kötődnek. E jóléti államokban kiteljesedett társadalmi védelmi rendszerek napjainkban jelentős átalakulásokon mennek keresztül. Változnak a problémák változnak a reakciók. A bér munka klasszikus szerződéses kereteinek fellazulásával, a tartós munkanélküliség nyomán tömegessé váló fekete munka, az alternatív és részmunkaidős munkaformák terjedésével (bér)munka és (bér)munka-nélküliség között egyre bizonytalanabbá válik a határ. Egyre kevésbé a munkanélkülségről folyik a szociálpolitikai közbeszéd is, az új tematizációs séma a kirekesztettség, kirekesztés, illetve ezek ellentéte — a magyarul még csak átirásban létező fogalom — az inklúzió. E változások most egy eróziós folyamat részei, e tanulmányban a munkanélküliség fogalma kapcsán megkíséreljük rekonstruálni, hogy ami ma bomlóban, átalakulóban van, hogyan keletkezett.

A munka és munkanélküliség egyértelmű dichotómiája az ipari társadalmak kialakulása előtt nyilvánvalóan nem létezett. A „társadalmi tagság” számunkra még mindig alapvető, bár egyre halványuló kategóriái a modernitással, a modern bér munka rendszerének megszilárdulásával alakultak ki. A múlt század végén a munkanélküliség kategóriájának megjelenése a közgondolkodásban új szemléletmódot hozott a szociális problémák kezelésében. Benne a felelősségek új rendszerét dolgozta ki a társadalom. Az új fogalom feltalálásával a munkanélküliség (azaz egy munkaképes ember szegénysége) már nem csak egyéni felelősségként jelenhetett meg, kialakulásának magyarázataiban szerepet kaphattak más — jelesül közgazdasági — okok is. Más megvilágításban inkább arról volt szó, hogy a társadalom átalakulása során jó ideig nélkülözte az új problémák feltárásához, kezeléséhez megfelelő fogalomtárat és eszközkészletet. Ebben az összefüggésben a munkanélküliség feltalálása (az állami szociálpolitikai cselekvés számára elfogadható definiálása) — amint Christian Topalov (1998: 299—300) állítja — a reformer csoportok és a bürokrácia felől, azaz föntről érkező válasz volt az új, korábban ismeretlen feltételek között jelentkező problémákra.

Akár egyik, akár másik megközelítést fogadjuk is el, tény, hogy a társadalmi problémák szemléletében bekövetkezett változások a „társadalmi tagság”, az integráció új útjait jelölték ki. E folyamat láthatóvá tételéhez a magyar társadalomtörténetben a következő kérdéseket kell megvizsgálnunk: A kapitalizálódás kezdeti időszakában milyen alakváltozásokon ment keresztül a végül a munkanélküliségben formáját elnyerő társadalmi integrációs probléma? A magyar szociálpolitika, a szociális gondolkodás problémáiban, illetve a kiilleszkedők osztályozásában mikor, hogyan, milyen folyamat eredményeként jelent meg önálló entitásként, új kategóriaként a munkanélküliség?

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Teleki László Alapítvány „A munka 19. és 20. századi közép-európai társadalmakban” című rendezvényén hangzott el 2000. március 2-án.

„A gyámságtól a szerződéses viszonyig” — Robert Castel e két fogalommal jelöli ki a bérmunkásság kialakulásának, fejlődésének végpontjait. E fejlődést vizsgálhatjuk a társadalmi integráció formáiban bekövetkezett változásként.¹ A társadalmi integráció, amilyen fontos és sűrűn használt alapfogalma a szociálpolitikának, oly kevéssé találhatjuk meg definícióját szociálpolitikai művekben. Fordulhatunk értelmezéséért a szociológiához. Ferge Zsuzsa lábjegyzetnyi összefoglalója a vonatkozó enciklopédia-cikkről (Angell 1968) így szól: „A kezdetben meglehetősen általános vagy egyoldalú értelmezéseket Durkheim kezdte differenciálni. Durkheim mechanikus és organikus szolidaritása (1893) nagyjából annak felel meg, amit az ötvenes-hatvanas években kulturális-normatív, illetve funkcionális integrációnak hívtak,² ma pedig Habermas, Luhmann és Offe nyomán szociális-, illetve rendszer-integrációnak neveznek.” (Ferge: 1990: 16.) E rövid idézet finoman, de határozottan érzékelteti, hogy társadalmi integráció ügyben több, mint száz éve a szociológiai elméletben nem történt forradalom.

Robert Castel 1991-ben megjelent tanulmányában (1993: 6—13) — majd 1995-ben egy terjedelmesebb kötetben (1998: 349) — két dimenzió mentén értelmezi a társadalmi integrációt: munka révén való betagozódást vagy be nem tagozódást és társadalmi-családi társas kötelekekbe való beilleszkedést vagy be nem illeszkedést különböztet meg. A két dimenzió végpontja a dezintegráció oldalán: a munka világából való kitaszítottság és a társadalmi kapcsolatok, kötelekek fellazulása. A végső állapot egy bizonytalan kezdetű folyamat eredménye, amelyet a szerző kiilleszkedésnek nevez.

A társadalmi integráció két dimenziója szerint négy zónát különböztethetünk meg:

1. Betagozódási zóna, ahol az egyénnek biztos pozíciója van a munka világában és a társas kapcsolatok világában egyaránt.

2. A sebezhetőség zónája, ahol meginognak a két dimenzió mentén elfoglalt pozíciók.

3. Munka és szociális kötöttségek, kapcsolatok hűján kiilleszkedési zónáról beszélhetünk.

4. A munka világából való kitaszítottság, ám erős szociális kötöttségek esetén működhet jó hatásfokkal a segélyezés, ez tehát a segélyezés zónája.

E felosztáshoz három megjegyzés tartozik. Először is: A zónák közötti határok meglehetősen bizonytalanok és elmosódók. Másodsor: A társas beilleszkedés—kiilleszkedtség tengelyen elfoglalt kedvező pozíció kompenzálhatja a munka—munkanélküliség tengelyen elfoglalt rossz helyezést — és nagyon fontos, hogy ez fordítva is igaz. Harmadszor: Nem az a szegény, aki a legszegényebb. Vagyis, ami számít, az nem annyira a szegénység foka, mint az alkalmazás/társadalmi beilleszkedés együttes mutatója.

A feudális hatalmi viszonyok meghatározta társadalmi struktúrában a választóvonal beilleszkedettek és kiilleszkedők (kitaszítottak) között nem a munka mentén húzódott, hanem a lokalitáshoz volt köthető. Mindenkinek tartoznia kellett valahová a társadalom minden szféráját átható, bonyolult hatalmi rendszerben. Az emberi életnek is csak e hatalmi viszonyok keretei között volt értéke, értelme. Ahogy Castel fogalmaz: „Semmi ember»-nek lenni a feudális társadalomban [...] annak jutott osz-

1 Vö. Abram de Swaan *management by command* illetve *management by contract* fogalmaival (Swaan: 1988).

2 Vö. Landecker 1951.

tályrészül, aki nem esküdött fel egyetlen hűbérúrnak sem, aki nem volt senkinek »embere«, s — így — nem is ment emberszámba. Az Ancien Régime minden társadalmában alig kifinomultabb formák között bizonyul igaznak, hogy szubjektumnak lenni (s e szó eredeti értelmében alattvalót jelent!) mindig feltételez valamilyen rendhez tartozást, valamilyen hely betöltését a kötöttségeknek abban a kapcsolathálójában, amely egyszermind egyedüli biztosítéka a fel- és elismertségnek, a csereviszonyokból és a segítségnyújtásból való részesedésnek” (Castel 1993: 8).

Az alapvető társadalomszerkezeti változások egyben az integráció módjainak változását is jelentik. Az integrációs problémák a társadalmi, gazdasági átalakulások nyomán feltűnő élességgel mutatkoznak meg. Az ipari társadalmak kialakulásakor a gazdasági átalakulások nyomán tömegek kerültek a társadalom peremére, veszítették el korábbi kötődéseiket, s jelentettek fenyegető problémát az alakuló társadalmi rendszerben. Ez az átmenet az a társadalomfejlődési szakasz, ahol megkísérelhetjük nyomon követni az átalakuló társadalmi kötések új rajzolatának kialakulását. Az integrációs sémák átalakulását a társadalom peremén, az új kötődések, a bérmunka révén való integráció kudarcai felől vizsgáljuk. Az ezek korrekciójára irányuló szociálpolitikai cselekvés gyökereit keressük, azt, hogy a társadalom hogyan fogalmazta meg, hogyan *problematizálta*³ az új rend dezintegrációs jelenségeit. Nos, ha a munkanélküliséggel kapcsolatban keressük e problematizációs folyamat kezdetét, azt mondhatjuk, hogy a munkanélküliség a feudalizmus és a kapitalizmus mezsgyéjén, a társadalmi integrációs sémák átalakulása mentén, a csavargás, a csavargó toposzában jelent meg.

A csavargás kezelése, a kebelbéli védelem, a primer szociabilitás (Castel 1998a: 31—63) rendszereinek fellazulásával, a szegénység ökonomizálásával és individualizálódásával (Gyáni 1999: 61), a szegénygondozás formáinak szekularizációjával a helyi hatóságokra hárult. A lokalitás, a helyi hatalom reakciója a represszió, s az ezt megtestesítő intézmény a tömlőc, majd a dologház létrehozása volt. A dologház 19. századi formáiban egyszerre hordta magában egy modern szociális intézmény csírait (pl. munkaközvetítési törekvések) és azt a lehetőséget, amelyben végül története kiteljesedett, vagyis, hogy a munkanélküliség és a közrend problémáinak kezelésére hivatott, a problémák kriminalizálását szolgáló intézmény legyen.

A dologház jellemzően a társadalmi átmenet, a formálódó korai kapitalizmus intézménye volt. Olyan társadalmakban jött létre, amelyek jelentős változásokon mentek keresztül, amelyekben új gazdasági rend volt kialakulóban, ahol új integrációs erők léptek működésbe. Egyes források szerint az első dologházat Angliában alapították 1555-ben. Amszterdamban 1595-ben, Hamburgban 1614-ben, Bécsben 1671-ben, Prágában 1737-ben hoztak létre dolgozó házakat. Magyarországon először Pozsony mellett, Szempcen nyílt meg dologház 1772-ben (Szabó 1998: 154). Ezen intézményekbe az átalakuló társadalom renitenseit zárták: munkaképes csavargókat, koldusokat, mindazokat, akik „nem voltak a helyükön”, meglévő készségeikkel nem illeszkedtek be a korai kapitalizmus munkamegosztási rendszerébe. Bűnük az volt, hogy

3 Ahogyan Robert Castel (1998b: 65) Foucault nyomán fogalmaz: „Problematizációról beszélni annyit jelent, hogy a vizsgált jelenségnek van kezdete. A kérdés történetének rekonstrukciója tehát nem azt jelenti, hogy egyre tovább és tovább merészkedünk a múltba, vissza egészen a rómaiakig, az ókori Egyiptomig, vagy akár az özvönvízig is. Minden problematizáció egy adott pillanatban tűnik fel.”

nem dolgoztak egy olyan társadalomban, amelyben a hűbéri függésen alapuló hatalmi láncolat helyébe a gazdaság szervezetében kötött kapcsolatok léptek, ahol a Hatalom és Kötelességteljesítés társadalmát lassan a Tulajdon és a Munka társadalmá váltotta fel. Amint 1850-ben az *Ujabb Kori Ismeretek Tára* (Dologházak szócikk 1850: 426—427) írja: „[A] gondoskodás a ’ szegények ügye körül megvolt már a régebbi korban is. De alkalmazása szinte olyly hibás volt, mint a ’ közömbösség és részvégtlenség, mert az is a ’ szegények szaporodására vezetett. A ’ régiek minden munka nélkül csak alamizsnát osztogattak. Számtalan szegényintézeteket állítottak, melylyek ingyen nyújtottak ezreknek, bármilyly erősek és egészségesek voltak is táplálékot. Az egyház mindenk felett kitünt a ’ jótékonyágban jövedelmeinek a ’ szegények tartására való fordításában. A ’ kolostorok rendszeren nagyszámu tömeget tartottak tág udvaraikban, és minden válogatás ’ s tekintet nélkül ellátták asztalaikon ’ s cselédszobáikban mindazokat, kik ott megjelentek, vagy oda vetődtek. Ezen tömegek ingyen kapván meg az élet első szükségait, nem találtak semmi okot arra, hogy dolgozhoz nyúljanak. És ezen könnyü életmódot tapasztalván mások is, mindazok, kik a ’ munkában valami különös kedvet nem leltek, követték példájokat. Így szaporította a ’ munkanélküli alamizsna a ’ szegények és henyélők számát. [...] És innen ered az önkénytes dologházak szükségsege. Bármilyly jól rendeztessenek is a társulati viszonyok, mindig fognak találkozni, kiket bizonyos körülmények megfosztanak a ’ munkától. És mindig jöhetnek elő események, melylyek bizonyos keresetet megszüntethetnek, mint p. o. gyárak bukása, kereskedelmi változások, pénzcrisis ’ stb. melyly esetek annál szomorubbak, mert egyszerre nagyobb számu munkást sujtanak. Ezeknek tehát segélyt nyújtson az állam, de ne ingyen, hanem állítva dologházakat, hol ismét találhatnak munkát, vagy folytathatják mesterségöket. Ezen intézetek tehát felsegéllik a ’ szegénységet, de egyszersem elzárják a henyélés és rötség utjait is. [...] Ezenfölül megörzik ’ s fenntartják a ’ szegény néposztály önálló jellemét is. Mert az alamizsna mindig lealázza a ’ lelkiületet, alárendeltséget és szolgálai hunyázkodást szül, melyly az emberi méltóságot és független önértetet végkép megsemmíti. És ez annál nagyobb tekintetet érdemel most, midőn a ’ szegényebb néposztályok is politikai jogokkal ruháztatnak fel, mert ezeknek gyakorlata minden lelkiületi önállóság és jellem nélkül igen veszélyes lehetne.”

Az első pesti kényszerítő dolgozóház és kápolnája felszentelésekor, 1845-ben Gyarmathy Chrysostom János „hittanár és egyetemi rendkiv. tanító, a Pesti Kir. Egyetem Hittani Karának tagja, a Főpapnevelőház tanulmányi előjárója és könyvtárnoka, Zala megye, Verebély és Sz. Györgyszék táblabírája” szigorú beszédben fejtegette a dologházak eszmei alapjait: „a restség, léhaság, elpuhultság, a munkátoli borzadás nevelé a társaság gyávit, veszélyezteté a társaság alapját, felásta a köz boldoglét gyökerét. Illy körülmények között nem maradt egyéb hátra, az óhajtott csendet és rendet alkalmas szabályok által megszerezni. Így jutott a polgári társaság a dolgozóházak alapításának eszméjére” (Gyarmathy 1845: 6—7).

Az első magyar (önkéntes) dologházakat „a polgári társaság” maga tartotta fenn.⁴ A házak kezdetben jótékony szervezetek, vagy a helyhatóság kezében voltak. Az első

4 Arad megyében 1821-ben, Gyulán pedig 1837-ben a megyei hatóság hozott létre dologházat, de ezekben fogházi rabokat dolgoztattak (Szabó 1961: 156).

pesti önkéntes dolgozóházat a Pesti Jótékony Nőegyesület hozta létre 1817-ben. Ezt 1833-ban átvette a város vezetése és kényszerítő dologházként működtette tovább.⁵ Ekkor már a városi rendőrhatalóság utalta be a pesti illetőségű csavargókat és kisebb tolvajokat, hogy azok kényszeröccökként szigorú fegyelem alatt dolgozzanak és némileg taníttassanak (Dologház szócikk, *Budapest Lexikon* 1993: 335).

A dologházak ügyét jellemzően a büntetőügy tárgyaként, s főleg jogászok vitatták. Az ügy központi szabályozásáról szóló diskurzus a századforduló környékén újult meg. Finkey Ferenc, sárospataki jogakadémiai tanár az első javaslatnál közel ötven évvel későbbi, már statisztikai adatokkal is alátámasztott érvelése így hangzott: „A helyváltoztatás, az ide-oda utazgatás, az alamizsnakérés elvileg bárkinek szabadságában áll, azonban miután ez a két [...] cselekvés [...] az egyesek nyugalma, vagyoni és személyi biztonságát igen sokszor közvetlenül veszélyezteti, az állam a biztonság érdekében kénytelen az említett két cselekvés szabályozásáról is gondoskodni. E szabályozás annál is indokoltabb, mert a büntettek legnagyobb részének melegágya a csavargás és a koldulás s a nagy büntettek, az üzletszerű bűnösök rendszerint ezen kezdik pályájukat. Eltekintve a távolabbi és a mellékvonásoktól, legtöbb esetben a munkakerülés, a dologtalanság az, a mi a vagyontalan embereket a csavargásba és a koldulásba viszi” (Finkey 1905: 8–9).

A kiilleszkedők serege sokszínű képet mutatott. Munkaképesség-munkaképtelenség, érdemesség-érdemtelenség voltak osztályozásuk alapvető kategóriái. A társadalom alsóbb rétegeinek problémáit taglaló, századforduló korabeli magyar gondolkodók más és más szövegben, de gyakorlatilag azonos logikai elvek mentén osztályozták a kiilleszkedőket. A velük kapcsolatos társadalmi cselekvést meghatározó alapvető különbség a munkaképesek és a munkaképtelenek között húzódott. Utóbbi a szánni való nyomorult, s ezért gyámolítandó szerencsétlen idős, gyermek, rokkant vagy szellemi fogyatékos pária. Osztályrészük az ispotály, menhely, menedékház, koldulási bárca lehetett. A dologra fogható nehéz sorsúakat a szükséges beavatkozások szerint több kategóriába sorolták.

Finkey Ferenc négy típust különböztetett meg: „1. a munkakerülő, 2. a munkaképtelen, 3. a munkakereső és 4. az ifjú korban levő csavargók és koldusok, egymástól alaptulajdonságaikra, jellemükre, társadalmi veszélyességükre lényegesen különböznek, mind a négy osztály részére külön és sajátos berendezésű intézetekre van szükség, u. m. 1. dologházakra, 2. menedékházakra, 3. munkaközvetítő intézetekre és 4. gyermekvédő-, illetőleg munkás-iskolákra” (Finkey 1905: 17). Hangsúlyozta, hogy mindezek az intézmények a prevenciót szolgálják. Javaslatában a dologház két formáját vázolta fel. Az egyik a kényszerítő, a másik az önkéntes dologház. Utóbbiak tulajdonképpen munkaközvetítő intézetek lettek volna, „a hova nem bíróság, vagy közigazgatási hatóság utalna be valakit, hanem az intézet igazgatósága, illetőleg annak felettes hatósága venné fel az önként jelentkezőt. A felvétel azonban legalább egy bizonyos minimális időre (1 hónap) történnék. Az intézetben a munka szigorú házirend szerint teljesítendő. A házi szabályok ellen vétők az intézetből elbocsáttatnak. Az igazga-

⁵ Az immár kényszerítő dologházat 1844-ben a Kerepesi (ma Rákóczi) út és a Vas utca sarkán álló, önálló épületbe költöztették. Ezt az épületet, illetve kápolnáját szentelte fel Gyarmathy Chrysostom János 1845 januárjában.

tóság gondoskodik a tisztességes munkásoknak az intézeten kívüli mielőbbi alkalmazásáról” (Finkey 1905: 15). Az intézeten kívüli munka a tisztesség jutalma lehetett. A dolgházon belüli tevékenység nevelő célzatú volt, még az önként dolgozni akaró érdemesek számára is.

A kezdeti kísérletek, hogy a dolgházat megpróbálják bekapcsolni a gazdaság vérkeringésébe, kudarcba fulladtak. A bezárt emberek nem maguknak termeltek, nem bér munkát végeztek, munkateljesítményük csak töredéke lehetett egy jól szervezett üzemének. A tőkés vállalkozók nem láttak fantáziát a rendkívül kevésbé hatékony rabmunkában. Meglehetősen szűk volt azoknak a munkáknak a köre, amelyeket dolgházakban lehetett végeztetni. Eleinte az egyszerűbb, manufaktúrális keretekben folytatható tevékenységek voltak jellemzők az intézményekre. Később is csak olyan ipari munkákat tudtak vállalni, amelyekhez nem kellett semmiféle szakképzettség, vagy amelyekre egyszerűen ki lehetett képezni a dolgozókat. A dolgház, a létrehozók szándékai ellenére gyakorlatilag mindkét casteli integrációs dimenzió mentén ellehetetlenítette a bekerülőt. Szociális kapcsolatai a bezárással tulajdonképpen megszűntek, munkája pedig társadalmilag értelmetlen lett. Nem kapott érte pénzt, nem kötődött hozzá szociális kapcsolatok rendszere, a munka, lévén közvetlen kényszer, elvezítette minden méltóságát. Az intézmény társadalmi kötődéseket veszélyeztető voltát felette élesen látta az *Ujabb Kori Ismeretek Tára* szerzője is:

„Ezen intézetek a’ családi életet, és önállást korlátozzák, miáltal sokszor a’ kebelnek legszentebb érzelmei és legfőbb boldogsága megsemmisítettik. Ezen veszteség annál nagyobb a’ legszegényebb néposztályoknál, minthogy azon gyönyörök egyedüli gyönyörei, melylyeket neki másokkal kipótolni nincs tehetsége és alkalma, mint van a’ vagyonosoknak” (Dolgházak szócikk, *Ujabb Kori Ismeretek Tára 1850*: 429).

A dolgház századfordulós története az 1913. évi XXI. törvénycikkkel teljesedett ki. A dolgházi büntetést egyebek mellett az „a keresetre utalt munkaképes egyén” kaphatta, „aki munkakerülésből csavarog, vagy egyébként munkakerülő életmódot folytat”. A dolgházba utalás határozatlan időre szólt, tartama egy évnél rövidebb és öt évnél hosszabb nem lehetett. A büntetés a kívánt jellembeli változásig tartott. Ha ez bekövetkezett, a dolgház felügyelő bizottsága egy évre feltételes szabadságra bocsátotta a dolgházba utaltat. Ha az illető az esztendő alatt a kijelölt helyen, a rendőri hatóság felügyelete mellett munkás és rendes életmódot folytatott szabadon bocsátása véglegessé vált. Ellenkező esetben visszaszállították az intézetbe, s a törvény betűje szerint akár újabb öt éves büntetését kezdhette meg.

A dolgház prevenció és nevelő célzatát hangsúlyozta a törvényhez írt jegyzeteiben Degré Lajos: „A dolgház új intézmény jogrendszerünkben. Lényegét tekintve nem büntetési, megtorló cél szolgálatában áll, hanem praeventív szabály, mely, — a törvény intézkedéseiből kitűnően, — legelőszörban és eminenter a közveszélyes egyének rendes és munkás társadalmi életre való nevelését célozza; e mellett mindenesetre azok egy időre való eliminálását is eléri” (Degré 1914: 21). Ez a nevelő célzatú eliminálási szándék, valamint a büntethetők körének meglehetősen elnagyolt megjelölése éles tiltakozást váltott ki: a munkanélküli és a csavargó figurájának anakronisztikus egybemosása félelmet keltett. A munkanélküliség elleni küzdelem nemzetközi egyesülete magyar osztályának közleményeiben Papp Géza 1913 augusztusában, alig pár

héttel a törvény megjelenése után a következő kérdéssel kezdi a törvényt kritizáló sorait: „Nem is a kriminálpolitikai büntetőjogtudomány elméleti fejleményeinek érvényesítése, hanem inkább annak a kérdésnek gyakorlati szempontjából merülnek fel aggályok, hogy vajon a mi különleges magyar viszonyainknak, a nyugateurópai indusztriális és így szociálpolitikai szempontból is sokkal fejlettebb államokéhoz képest elmaradt közállapotainknak szüksége volt-e ezidőszert erre és ilyen törvényre? És vajon nem kellett volna-e a törvényt megelőzniük, vagy legalábbis kísérniük az ipari jog körébe vágó olyan szociálpolitikai törvényhozási intézkedéseknek, amelyek az egyetemes magyar szociális érdekeket sokkal átfogóbban megragadni és kielégítésüket sokkal hatályosabban biztosítani alkalmasak?” (Papp 1998: 209)

Böhm Vilmos⁶, a törvény megjelenésének évében így szónokolt egy munkásgyűlésen: „Tisztelet elvtársaim! Hogy ki a munkakerülő csavargó, azt a törvény a *közigazgatási hatóságokra, a rendőrkapitányokra és a szolgabírókra* bizza. Hogy *milyen szellem* uralkodik a munkásokkal szemben e hatóságoknál, azt mi mindnyájan tapasztalásból ismerjük. Én merem állítani, hogy bármely magyar rendőrhatalóság ennek a törvénynek az alapján mindnyájunkat, akik e gyűlésen vagyunk dologházba csukathat. A munkanélküliek Tiszáék szerint *mind és mindenkor csavargók*” (Böhm 1998: 208). (Kiemelés az eredetiben.)

E vita idején a magyar nyelv már kialakult szókészlettel bírt a munkanélküliség problémájának tárgyalásához. Nyelvünknek e téren való fejlődése hű tükrö a társadalmi megítélés változásainak. Különösen igaz ez, ha a „kodifikált” nyelvértelmezés forrásait, az értelmező szótárak szókincsét vizsgáljuk. Az érintett korszakban két értelmező szótár jelent meg: a „Czuczor—Fogarassy” 1867-ben, valamint *A magyar nyelv teljes szótára*, Ballagi Mór szerkesztésében 1873-ban. A két szótárban a *munkátlan*, illetve a *munkátlanság* szócikkben lelhetjük fel *munkanélküli*, *munkanélküliség* szavaink őseit. Érdekes, a megítélés változására, az integrációs problémák láthatóvá válására utaló jel lehet, hogy a két szótár gyakorlatilag szó szerint egyező értelmezése közötti különbség a szavak jelentéseinek sorrendjében fedezhető fel. A „Czuczor—Fogarassy” *munkátlan* szócikke (1867: 654) első helyen a „munkanélküli” értelmezést közli: „ki nek tenni valója nincsen; ki munkát nem kap. Munkátlan mesteremberek. A piacokon sok munkátlan ember ácsorog és várja, hogy fogadják meg”. A második értelmezés szinte szó szerint azonos a Ballagi szótár (Munkátlan szócikk 1873: 310) első helyen szereplő magyarázatával: „henye, tunya, dolgozni nem szerető”. A *munkanélküliség* szó nem szerepel egyik szótárban sem. A munkanélküliség kifejezés, egybeírva, főnévként, önálló jelentéssel — bár nem önálló szócikként — majd csak 1940-ben Balassa József *A magyar nyelv szótára* című művében jelenik meg, ugyancsak a *munkátlan* szócikkben: „Dologtalan, hanyag; ~ élet; a főnév: *munkátlanság*.⁷ (Más a *munkanélküli*: aki nem kap munkát; a főnév: *munkanélküliség*.)” (Munkátlan szócikk, Balassa 1940: 75) (Kiemelés az eredetiben.)

6 Böhm Vilmos (1880—1949) szociáldemokrata vezető, később a Tanácsköztársaság hadseregének főparancsnoka.

7 A *munkátlanság* kifejezés önálló szócikként csak a Czuczor—Fogarassy féle szótárban jelent meg. Ott található, a következő, a többi szótárból kimaradt értelmezést: „munkátlanságban vesztegelni” (Czuczor—Fogarassy 1867: 654).

A lexikonokat szerkesztő reformer értelmiség a szótárszerkesztőket jóval megelőzve, már a 19. század negyvenes éveinek végén használta a *munkanélküli* szót. A már citált, 1850-ben kiadott *Ujabb Kori Ismeretek Tárában* találjuk első nyomát a mai fogalmainknak megfelelő kifejezésnek: „Csudáljuk azon nagyszerű találmányokat, melylyek az erőt sokasítják, az életet olcsóbbá teszik és az eszmék terjedését, a’ világhosszág előmenetelét eszközlik; de egyszersmind elég alkalmunk van sajnálkozhatni is azon számtalan kenyér nélküli társainkon, kik alig képesek napról napra eltengődni. A’ gőzgépeket, vasutakat, telegraphokat látjuk mindenfelé szaporodni, és azok mellett csoportjait azon kiaszott arczu, gyöngén lézengő embervázaknak is, kik rongyokkal alig elfedve éhen bujkálnak, a’ magas paloták körül. Ugyanazon adatok, melylyek a’ polgárisodás és anyagi jólét haladását bizonyítják, jelentik a’ munkanélküliek, proletárok szaporodtát is” (*Ujabb Kori Ismeretek Tára* 1850: 425).

Az első önálló, minden tekintetben modern fogalomhasználatot tükröző lexikon szócikk a munkanélküliségről csaknem ötven évvel később 1898-ban jelenik meg a Halász Sándor — Mandelló Gyula (Munkanélküliség szócikk 1898: 758—765) szerkesztette *Közgazdasági Lexikonban*.

Hogy a munkanélküliség fogalma mily szorosan csak a bérmunka, bérmunkásság kontextusában válik értelmezhetővé, annak igen közvetlen illusztrációját látjuk a 19. század közepétől megjelenő, Táncsics szerkesztette *Munkások Újságjában*. A lapban gyakorlatilag egyszerre jelennek meg a (bér)munkás és a munkanélküliség kifejezések, illetve kategóriák. A 6., 1848. május 7-i számban Táncsics közlése: „A könyvnyomtató munkások’ kérelmét”, melyben a nyomdászok panaszkodnak a bérükre, az alkalmi munkahiányra, az öregkori biztonság hiányára. Június 4-én, a lap 10. számában a következőképpen definiálja a munkásságot: „Én mindazokat értem a munkások neve alatt — írja Táncsics —, kik magok keresményéből, magok emberségéből élnek. [...] Hazánkban körülbelül 8.000.000 földönfutó (proletárius) van, azaz olyan ember, kinek semmilye sincs, kiről azt szokták mondani: hátán a háza, kebelében kenyere; és igen sokan vannak olyan munkások is, kiknek minden vagyonuk csupán kézi munkához való eszközökben áll. Ha már valami szükségtől vagy valami igazságtalanság által kényszerítve nagy forradalom ütne ki (mitől isten őrizzen meg): ezen sok vagyontalan ember nemcsak a dézsma árától foszthatná meg a gazdagokat, hanem minden vagyonukat is tönkre tehetné.”⁸

Ugyan ebben a lapszámban Kenézi Lajos tiltakozik a proletár szó használata ellen, hivatkozván annak, „gyermekfajzó” jelentésére. Rövid írásában határozottan megkülönbözteti a proletárt, aki „az ország heréje, [...] nem dolgozik” a munkás osztálytól. Mondván, utóbbit ne nevezzék proletariátusnak.⁹

A munkanélküliség, mint generális társadalmi gond, s nem csak egy szakma problémája 1868-ban bukkan fel a lap hasábjain: „A munka díját az a viszony határozza meg, mely a tőke által kínált foglalkoztatás és a munkanélküli munkások száma között van.”¹⁰

⁸ *Munkások Újságja* 1848. 17. szám, 07. 23.

⁹ *Munkások Újságja* 1848. 17. szám, 07. 23.

¹⁰ *Munkások Újságja* 1868. 20. szám

A munkanélküli munkások számáról a 19. század végén — az egész országra vonatkozóan, megbízhatóan — a népszámlálásokból nyerhetett információt az állam. A rendszeres modern kori magyar népszámlálások 1869-ben kezdődtek. Ezt követően 10 évenként tartott általános népesség összeírást a Statisztikai Hivatal. Az első két népszámlálás alkalmával a kérdőívek csak a „foglalkozási viszonyt” vették számba. E kérdés kizárólag „az aktív népességet” érintette. Ezt az 1890. évi census annyiban haladta meg, hogy bevezette a foglalkozás nélküliek kategóriáját, mely nem kevés bizonytalansággal ugyan, de magában foglalta a foglalkozás- (másként: a hely-) nélkülieket is: „Az 1890. évi népszámlálásnak a foglalkozási kérdőpontjai között új volt továbbá, s így az 1880. évi népszámlálással szemben szintén haladást képezett a számlálólap 10. pontjában foglalt kérdés, a mely a teljesen foglalkozás nélküli vagy csak a háztartásban foglalatostkodó, tehát önálló keresettel nem bíró egyének és a házi cselédek eltartójának foglalkozására vonatkozott. Az eltartó foglalkozásának kitüntetését már a szorosabb értelemben vett foglalkozási statisztikának helyessége is megkívánja, mert a népességnek hű tagozatát csak úgy nyerhetjük, ha nem csak a kereső, az aktív népességet tudjuk foglalkozása szerint kimutatni, hanem az úgynevezett improduktív népességet is csoportosíthatjuk, legalább azon főfoglalkozási ágak szerint, a melyek terhére tartatnak” (Az 1890. évi népszámlálás 1893: 7). A teljesen foglalkozás nélküliek kategóriájába tartoztak tehát a mai fogalmaink szerint inaktívák (nyugdíjasok, tanulók, eltartottak), viszont e kategóriába sorolták a koldusokat is, „mint a kik kereső foglalkozással nem bírnak és mások terhére tartatnak” (Az 1890. évi népszámlálás 1893: 8). A par excellence munkanélküliek az ún. „hely nélküli segédek” kategóriája alatt íratnak össze. E kategória csak a „tulajdonképpeni ipar” területén dolgozó egyénekhez szóló kérdőíven szerepelt, vagyis gyakorlatilag a városi, ipari népességre vonatkozott. E besorolásokon kívül „az egyéb foglalkozásúak közé azok lesznek bevéendőek, a kiket a többi csoportok egyikébe sem lehet besorozni, pl. zongorahangolók, utcatisztítók, kóbor cigányok, cigány és egyéb zenészek (a mennyiben nem művészek), mutatványosok, bűvészek, csavargók, bordélyosok, kélyhölgyek, stb.” (Az 1890. évi népszámlálás 1893: 18).

Az összeírás eredményei csak meglehetősen hozzávetőleges képet adhattak a magyar munkanélküliségről. Nem mulasztja ezt a hivatal szemére vetni a korabeli *Közgazdasági Lexikon* szerzője, Somogyi Manó sem (miközben az összeírások gyakorlati nehézségeiről is számot ad): „Azon kérdésre, hogy hazánkban a munkanélküliségnek milyen jelentősége van munkás-statisztikánk, fejletlensége folytán kimerítő választ nem adhatunk. Az országos statisztikai hivatal az 1890. évi népszámlálás alkalmával csak a „tulajdonképpeni ipar”-ban foglalkoztatott hely nélküli segédekre volt figyelemmel. [...] E számokat maga a statisztikai hivatal sem tartja egészen megbízhatónak. A hivatal nézete szerint a „helynélküliség csak azokra a foglalkozásokra deríthető ki megbízható alapossággal, amelyek az úgynevezett mesterségek természetével bírnak. Gyári napszamosok, ha hely nélkül vannak, legtöbb esetben még azt sem vallják be, hogy gyári napszamosok, annál kevésbé vallhatják be azt, hogy miféle gyárban napszamosok, mivel sehol sincsenek alkalmazva és tényleg különböző gyárakban szoktak alkalmaztatni. Ugyanez áll bizonyos mértékben a gyári munkásokra vonatkozólag is, akik ha hely nélkül vannak, az iparág megjelölése nélkül legfeljebb mesterségü-

ket vallják be” (vö. Közgazdasági és statisztikai évkönyv 1894: 412). Statisztikánk tehát már eleve lemondott a teljességről, s csakis a „tulajdonképpeni ipar”-ra szorítkozott. Az összeírt hely nélkül való segédek az összes segédeknek és szakmunkásoknak 14,20%-át tette. Ez oly magas szám, hogy a statisztikai hivatal nézete szerint nagyon is sötét színben tünteti fel a magyar kisipar állapotát” (Halász — Mandelló 1898: 759).

A statisztikai hivatal eredményei nyomán Hegedűs Sándor, kereskedelemügyi miniszter rendeletben hívta fel a székesfőváros közönségét, valamint a kereskedelmi és iparkamarákat, hogy indítsák be a munkaközvetítés budapesti szervezését.¹¹ Ennek nyomán állami felügyelet mellett, de nem állami intézményként kezdte meg működését az első budapesti hatósági munkaközvetítő intézet (Koiss 1927: 1084—1106).

Hogy miért nem az állam vállalta a munkaközvetítés megszervezését, arra Szterényi Sándor, kereskedelemügyi helyettes államtitkár a *Huszádik Században* a következő választ adja: „Állami térre a szociális irányú intézkedéseket átvinni igen nagy hiba lenne, legalább még ez időszert, a mikor az államra annyi más irányú teendő hárul, melyeknek alig képes eleget tenni. De nem lenne helyes elvi szempontból sem és épen azért nem lehetett ezt az intézményt sem államilag szervezni. Hátra van a társadalmi illetőleg érdekeltségi szervezet. Ezt tartjuk a legveszedelmesebbnek, mert egyoldalúságra, elfogultságra, túltengésre vezethet, akár a munkaadók, akár a munkát keresők érdekeltsége szervezi is azt önállóan. [...] Nálunk a munkaadók és munkások egyenlő száma (egy-egy harmad) mellett pártatlan elem (a kormány és a főváros képviselői is vitetett be ugyancsak harmadrészben az intézmény vezetésébe.”¹²

A század legvége, az 1890-es népszámlálás felmutatta riasztó adatok előtt az állam számára nem létezett a munkanélküliség problémája. Volt viszont munkáskérdés. A parlamentben számos interpelláció tárgyaként került elő. A munkanélküliség — a parlamenti naplók tanúsága szerint — önálló problémaként először 1874. május 9-én került elő Helfy Ignác¹³ interpellációjában. A politikus, a pesti munkanélküliek számának hirtelen növekedése miatt a következő interpellációt intézte a közlekedési miniszterhez: „Valószínűleg nem került ki a tisztelt ház figyelmét azon hír, hogy több nap óta a fővárosban több ezerre menő munkás munka nélkül maradt, és a mindennapi kenyeret sem tudja megszerezni. Ezen bajnak különböző okai vannak, a melyeknek legnagyobb része nem függ a kormánytól. A fő-ok azon általános közgazdasági pangásban fekszik, mely a múlt évben kitört válság természetes következménye. De van egy másik oka is, melyről azt hiszem, hogy ha a tisztelt kormány tanulmányozza, fog módot találni ezen baj orvoslására. [...] Én távolról sem kívánom azt, hogy a kormány gondoskodjék, hogy legyen ennivalója annak, a ki éhes; ez nem a kormány föladata. Minden magánember és minden osztály gondoskodjék magamagáról; de arra minden országban tekintettel vannak, hogy tömegesen ne maradjanak a munkások munka nélkül. Ezt parancsolja a humanitás, ezt követeli a közrend bizton-

11 A miniszter 1899. évi szeptember hó 6-án kelt 6847. számú rendeletét hosszasan idézi a *Kitartás* című lap 1899. 09. 24-i száma Hatósági munkaközvetítés című írásában 179—181.

12 Szterényi e rövid írásában azt is megemlíti, hogy egy svájci kantonban — kormányzati szinten elsőként Európában — működtetni kezdtek egy munkanélküliségi biztosítási rendszert. (Szterényi 1900: 152—154)

13 Helfy Ignác (Helfer) (1830—1897) politikus, publicista, műfordító; a 48-as — majd Függetlenségi — Párt egyik vezetője; *A magyar magyar* című folyóirat kiadója, a milánói *Alleanza* című lap, majd a *Magyar Újság* szerkesztője, Kossuth Lajos egyik legbizalmasabb híve.

sága. [...] Való-e az, hogy míg saját munkásaink munkahiány miatt nyomornak vannak kitéve: a kormány által közvetlenül vagy közvetve támogatott gyárak s másnemű közmunkavállalatok külföldi munkásokat hívnak az országba; sőt maga a közmun-ka- és közlekedési ministerium még a legujabb időkben számos megrendeléseket tett a külföldi gyárakban?”¹⁴ Az interpellációt Helfy Ignác nem sokkal később 1874. július 23-án visszavonta: „miután most az aratás közeledik, és most van munkája mindenki- nek, hogy éhen nem hal.”¹⁵

A munkanélküli biztosítás ügye csak a 20-as évek végén kerül a törvényhozás elé. A munkáltatók akkor azzal a feltétellel egyeznek bele az öregségi nyugdíjbiztosítás bevezetésébe, hogy arra a munkanélküliségi biztosítás helyett kerül sor (Szabó 2000: 29).

FORRÁSOK

235. országos ülés. 1874. május 9-én. Az 1872—75. évi Országgyűlés képviselőházi naplója X. kötet.
281. országos ülés. 1874. július 23-án. Az 1872—75. évi Országgyűlés képviselőházi naplója XII. kötet.
Munkások Újságja 1848. 17. szám, július 23.
Munkások Újságja 1868. 20. szám
[Szerző nélkül] 1899: Hatósági munkaközvetítés. *Kitartás* 1899. 09. 24. 179—181.
Ujabb Kori Ismeretek Tára 1850.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Az 1890. évi népszámlálás. Budapest 1893. II. kötet.
Angell, Robert Cooley 1968: Social Integration. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol. 7. The Macmillan Company and the Free Press, 380—386.
Böhm Vilmos 1998: 1913. szeptember hó 9-iki gyűlési beszéde. In: Léderer Pál — Tenczer Tamás — Ulicska László (szerk.) „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” *koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest, 208, 219.
Castel, Robert 1993: A nélkülözéstől a kivettségig — a kiilleszkedés pokoljárása. *Esély* 4. 3. 3—23.
Castel, Robert 1998a: *A szociális kérdés alakváltozásai. A bérmunka krónikája*. Budapest.
Castel, Robert 1998b: „Problematizáció” és történelemolvasat. *Szociológiai Figyelő* 2. 1—2. 64—74.
Degré Lajos 1914: A közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. XXI. törvénycikk. Jegyzetekkel ellátta Degré Lajos In: *A Bűnügyi Szemle* törvénytára. Pécs
Dologház szócikk. In: *Budapest Lexikon* 1. kötet, Budapest, 1993, 335.
Dologházak szócikk. In: *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai s társas élet encyclopaediája*. 2. kötet, Pesten, 1850. 420—432.
Ferge Zsuzsa 1990: Variációk a társadalmi integráció témájára. *Esély* 2. 1. 3—17.
Finkey Ferenc 1905: *A csavargás és a koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból*. Különlenyomat a *Jogállam* 1905. évi 4. és 5. számaiból. Budapest
Gyáni Gábor 1999: Könyörületesség, fegyvelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle* 41. 1—2. 57—84.
Gyarmathy Chrysostom János 1845: *A dolgozó házak létrehozásának elemei és fennmaradásuk feltételei*. A „Jó Pásztorról” nevezett első pesti kényszerítő dolgozóház és kápolnája felszentelésekor január 16-án 1845. Pest
Koiss Géza 1927: Mít tettek városaink a munkanélküliség leküzdéséért. *Városi Szemle* 1084—1106.
Közgazdasági és statisztikai évkönyv, 6—7. évfolyam, 1894, Budapest
14 235. országos ülés. 1874. május 9-én. Az 1872—75. évi Országgyűlés képviselőházi naplója X. kötet.
15 281. országos ülés. 1874. július 23-án. Uo.: XII. kötet.

viszont véget ért. A globalizáció és a kommunikáció forradalma megváltoztatják az életet. Ez azt is jelentheti, hogy az elmúlt két évszázadra jellemző munkarendszer már túlélte önmagát — legalábbis néhány tekintetben. Új fejlemények, mint a fizetett munka és család vagy a háztartás újfent megvalósuló összefonódása, illetve az életút során a munka egyre gyakoribb szegmentálódása az iparosodás előtti mintákhoz való visszatérésnek tűnik. A jövő körvonalait azonban még sűrű köd rejti el szemünk elől.

Fordította: Keszei András

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Asholt, Wolfgang — Fähnders, Walter (eds.) 1991: *Arbeit und Müßiggang 1789—1914*. Frankfurt am Main
 Beck, Ulrich 1999: *Schöne neue Arbeitswelt. Vision: Weltbürgergesellschaft*. Frankfurt am Main
 Clausen, Lars 1988: *Produktive Arbeit — Destruktive Arbeit*. Berlin
 Conze, Werner 1972: „Munka” szócikk. In: Brunner, Otto — Conze, Werner — Koselleck, Reinhart (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Vol. 1. Stuttgart, 154—215.
 Dilcher, Gerhard 1996: *Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter*. Köln
 Ehmer, Joseph — Gutschner, Peter 1998: Befreiung und Verkrümmung durch Arbeit. In: van Dülmen, Richard (eds.) *Erfindung des Menschen. Schöpfungsträume und Körperbilder 1500—2000*. Vienna — Cologne — Weimar
 Emmerrich, Wolfgang (ed.) 1974: *Proletarische Lebensläufe. Autobiographische Dokumente zur Entstehung der zweiten Kultur in Deutschland*. Hamburg
Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Vol. 16. Neufchatel, 1765, 567.
 Engel, Evamarie 1993: *Die deutsche Stadt des Mittelalters*. München
 Frevert, Ute 1986: *Frauen-Geschichte. Zwischen bürgerlicher Verbesserung und neuer Weiblichkeit*. Frankfurt am Main
 Garraty, John A. 1979: *Unemployment in History. Economic Thought and Public Policy*. New York
 Giardini, Orio — Liedtke, Patrick M. 1998: *Wie wir arbeiten werden. Der neue Bericht an den Club of Rome*. Hamburg
 Hamesse, Jacqueline — Muraille-Samaran, Colette (eds.) 1990: *Le travail au Moyen Age. Une approche interdisciplinaire*. Louven-La-Neuve
 Hennock, E. P. 1998: Social Policy under the Empire — Myths and Evidence. In: *German History* 16. 58—74.
 Hunecke, Volker 1983: Überlegungen zur Geschichte der Armut im vorindustriellen Europa. In: *Geschichte und Gesellschaft* 9. 480—512.
 James, Paul — Veit, Walter F. — Wright, Steve (eds.) 1997: *Work of the Future. Global Perspectives*. St. Leonards, NSW, Australia
 Jaritz, Gerhard — Sonnleitner, Käthe (eds.) 1995: *Wert und Bewertung von Arbeit im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Graz
 Kocka, Jürgen 1983: *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800—1875*. Berlin—Bonn
 Kocka, Jürgen 1986: Traditionsbindung und Klassenbildung. Zum sozialhistorischen Ort der frühen deutschen Arbeiterbewegung. *Historische Zeitschrift* (241.) 333—376.
 Kocka, Jürgen 1990a: *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert*. Bonn
 Kocka, Jürgen 1990b: *Weder Stand noch Klasse. Unterschichten um 1800*. Bonn
 Koselleck, Reinhart (ed.) 1977: *Studien zum Beginn der modernen Welt*. Stuttgart
 Lis, Catharina — Soly, Hugo 1996: *Disordered Lives. Eighteenth-Century Families and their Ummuly Relatives*. Oxford — Cambridge
 Matthes, Joachim (ed.) 1983: *Krise der Arbeitsgesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg*. Frankfurt am Main